

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь пойдет о фразеологизмах с цветовым компонентом. Скажем, что изучение фразеологии цветowych компонентов, являющейся лексической единицей в каракалпакском языкознании, и их лексико-семантической структуры является одной из важных особенностей, показывающих богатство словарного запаса языка. Также будет освещена непосредственная связь фразеологии с рядом разделов языкознания, в том числе с лексикологией, стилистикой, семантикой, этимологией, морфологией, грамматикой.

SUMMARY. This article is about phraseological units with a color component. It will be said that the study of color component phraseology, which is a lexical unit in Karakalpak linguistics, and their lexical-semantic structure, is one of the important features that show the richness of the language's vocabulary. Also, the direct connection of phraseology with a number of departments of linguistics, including lexicology, stylistics, semantics, etymology, morphology and grammar will be covered.

JAQSÍLÍQ HÁM JAMANLÍQ KONCEPTLERINIŇ AQ HÁM QARA REŇLERDE BERILIWI

G.M.Bekbosinova – *tanış doktorant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: yaxshilik va yomonlik, oq, qora, konnotativ ma’no, ijobiy va salbiy sema.

Ключевые слова: добро и зло, белый, черный, коннотативное значение, положительное и отрицательное значение.

Key words: goodness and evil, white, black, connotative meaning, positive and negative meaning.

Kirisiw. Bizdi qorshap turǵan ortalıq reńlerge bay. Quıyash nurı sebepli dúnyanı reńli kóre alamız. Turmıstaǵı waqıyalardı mine usı reńlerge baylanıstıramız. Bul reńdi bildiretuǵın sózler az muǵdarda ushırasqanı menen tilimizde aktiv qollanılatuǵın leksemalar esaplanadı. Olar sóylewde awıspalı mánide qollanııp, emociional-ekspressivlik tásirshenlikti asıradı hám insannıń tuyǵı-sezimlerin, psixologiyalıq halatların kórsetip bere aladı. Máselen, jaqsı hám jaman sóziniń mánisin aq hám qara reńleri arqalı kórkemlep jetkeriw tilde ónimli qollanıladı.

Aq hám qara sózleri basqa túrkiy tillerinde de óziniń birinshi tiykarǵı mánisinen bólek, awıspalı mánilerde de keń qollanıladı. Sonlıqtan reńdi bildiretuǵın sózlerdi izertlewshiler aq hám qara sózlerine ayrıqsha toқтаған [7:31]. Rus ilimpazı G.Delgerma aq hám qara reńi haqqında ayta kelip, bul reńlerdi ádep-ikramlılıq túsinikleri menen baylanıstıradı. Mongollar aq reńdi iygilikli isler menen baylanıstırsa, qara reńdi jawızlıq, qarańǵılıq, zulımlıq, baxıtsızlıq reńi sıpatında qaraytuǵınlıǵın, rus tilinde bolsa aq reń páklik, qara reń kúyiw, kómir reńi dep qaraydı [3:17].

Kúndelik turmısımızda ushırawshı hár qıylı nárselerdi hámıyshe eki túrli yaǵnıy bir-birine qarama-qarsı tárepleri arqalı bilemiz. Bular ishinde eń kóp ushıraytuǵın hádiyselerdiń biri jaqsılıq hám jamanlıq túsinikleri esaplanadı. Bul eki túsiniktiń tiyisli semantikalıq qarama-qarsılıǵın tariyxtan bahalaw kordinataları bar bolıp, onıń mazmunlıq shegaraları etnikalıq mádeniy ózgeshelikler hám belgili sociallıq stereotipler menen tártipke salınadı.

Sonı da aytıp ótiw kerek, reńdi bildiriwshı sózler eski túrkiy awızeki hám jazba esteliklerde túrli formalarda ushırap, hár túrli mánide qollanılgan. Ásirese, aq yáki qara reńdi bildiriwshı sózleri awızeki sóylewde qollanııp, tek reńdi emes, al bálkim sóylewshiniń belgili bir predmet yáki hádiysege múnásibetin bildiriwde de qollanıladı. “Devanu luǵat at túrk” miynetinde aq reńi aq/ak/ag formasında ushırasadı. Orxon Enisey esteliklerinde aq reńi “aq, boz” formasında qollanılgan [14:14,15]. Qaraqalpaq tilinde de boz sózi buwrıl, aqshıl tartqan tús, túr mánisin bildiredi [11:156]. Tilshi R.Sankibaeva óz miynetinde aq hám qara reńleri haqqında bılay deydi: “Awıspalı mánide qollanılgan aq hám qara kelbetlikleriniń semaları tildiń táriyxıy rawajlanıwı dawamında qalıplesip, pikirdi jáne de tásirli hám obrazlı etip beredi. Qaraqalpaq xalqınıń bay awızeki

dóretpelerinde, klassik shayırlar shıǵarmalarında, jazıwshı hám shayırlar shıǵarmalarında aq sózi bir neshshe mánide qollanǵan. Olardıń kóbisi unamlı mánilerdi ańlatadı” [6:12]. Haqıyqatında da aq reńi tilde unamlı, jaqsı mánilerdi beriwde qollanıladı. Olar tómendegiler:

1. Aq nominaciyalıq mániden basqa tazalıqtıń, hadallıqtıń, pákliktiń h.t.b jaqsı qásiyetlerge iye bolǵan sózlerdiń mánilerin ańlatıwda úlken áhmiyetke iye [13:125]. Máselen, solardıń biri peyli keń, ashıq, jamanlıǵı joq mánilerin bildirip, tilde tómendegishe qollanıladı. *Qalpaǵım qaradur, kewilim aqdur, júregimiz jaqın ara uzaqdur* [2:67]. Tilde aq kewil yáki aq kókirek sózleri almasıp qollanıladı. *Aytımbet ǵarrınıń aq kókiregine bola ayılǵan jerden adam kelmey qaladı. Baqsı aytırılıp, jigirma úyge qonaq berildi* [5:364]. Xalıq arasında hádden zıyat aq kókireklik te payda bermesligi, bazıda pánt jew halatları bolıwın naqıllarda ushıratıw múmkin. Mısalı: *Aq kókirektiń atı ozbaydı, tonı tozbaydı*. Bazı halatlarda “aq” lekseması “haq” lekseması menen de almasıp qollanıladı. Bunday jaǵdayda ádillik, haqıyqatlıq mánileri basımıraq boladı. Máselen: *Men bir nerse sorayın, haq kewliniz benen juwap beresiz be?* [5:380].

2. Dástanlar tilinde tilek mánilerin, algıs mánilerin ańlatatuǵın aq pátiya sóz dizbegi qollanıladı. Máselen; Xalqımız arasında uzaq jolǵa, saparǵa shıǵarda jası úlkenler aq pátiya beredi. Bunda “aq” lekseması pátiya sózi menen dizbeklesip jaqsı tileklerdi bildiriwde simvolliq mánide qollanılgan. *Aq pátiyań ber de meni goya ber, Men jalǵızdı ata, jawdan ayama* [10:168]. Sonday-aq, tilek tilewde aq niyet, aq tilek sóz dizbekleri de ónimli qollanıladı. *Aq, aq, aqtan bolsın, Aq tilegim haqtan bolsın* [9:542]. *Niyetińiz aq bolǵay, basıńızǵa baq qonǵay* [9:531]. Bul tilek, pátiyalardıń bárinde de insannıń ómiri jaqsılıqlarǵa, baxıt hám baylıqqa tolı bolıwı niyet etip tilenedi.

3. Sonıń menen birge dástanlar tilinde “ashılǵan güller solmaydı” dep adamǵa *aq jol/haq jol* tilenedi. Aq/haq sózi jolǵa epitetsıpatında berilip, jolı biyqater bolıwı ushın ashıq, taza mánisinen kelip shıǵıp, ózara baylanısıp keliwi menen kórinedi.

4. Tilde tazalanıw, gúnadan pák bolıw, ayıbı joǵın dálillew, haq, hadal bolıw mánisinde *aqlanıw* lekseması qollanıladı. Máselen: *Sonlıqtan olardı tolıq biykarlaw májilis basqarıwshılarına qıyınǵa tústi. Ótemuratqa bolsa aqlanıw ushın sóz de jetispedi* [5:126].

5. Aq sútin aqlaw sóz dizbeginde bolsa anağa bergen hadal, aq súti húrmeti ushın onı irazı qılıw, qapa qılmaw mánisin bildiredi. - *Garri, sheyit bolğan úsh perzentim bergen aq sútimdi aqladı,— dedi paqır meni kórip* [5:425]. *Sútten aq bolsın, Suwdan pák bolsın, Joli ashıq bolsın, Jollığı taq bolsın* [9:536]. *Tastay batıp, suwday sinip, Atańnıń aq pátiyasın, Anańnıń aq sútin aqlaǵaysań* [9:540]. *Men saǵan bergen aq sútime ırzaman* [5:59].

6. Aq kewillilik, shiyrin sózlilik, sıpayılıq sıyaqlı jaqsı paızıletlerdi biz aq reńi menen baylanıstıramız. Sóylegende jaqsı, sıpayı sóyleytin, qaysardı da kóndire alatuǵın degen mánide “*tiliniń aǵı bar*” sóz dizbegi qollanıladı: -*Áy baba, az benen bar, kóp penen bar, tilińniń aǵı bar, sol juwermekti kómekke óziń shaqırıp kel,—dedi patsha* [10:221].

7. Xalqımız arasında toy máresimlerde aq reń úlken ról oynaydı. Bunda jarqın keleshek, baxıtlı turmıs mánisin ańlatadı. Máselen tilimizde “*aq neke*” sóz dizbegi ushırasadı. Bul eki jastıń bas qosıp shańaraq qurıwına baylanıslı qollanıladı. Mısalı; *Aq nekemdi qıydırdı ...*[8:169]. Tilimizde “neke” sózi muqaddes sóz. Oǵan qıyanet etiw awır gúná. Neke jaqsılıqtıń, keleshektiń simvolı, onda páklik, muqaddes tuyǵı sanalǵan muhabbat jámlengen. Sonlıqtan da “aq” sózi menen dizbeklesip qollanıladı. Jaslar toyında da qız aq lipas (kelinshek kóylek) ta boladı. Bunda da simvolılıq máni, yaǵnıy aydın keleshek, shańaraq hám muxabbattıń pákligin ańlatıp keledi.

8. Qızlardıń gózzal kelbetin, shırayın táriyiplewde aq reńi tómendegishe qollanıladı: Kórkem shıǵarmalar tilinde qızlardıń gózzallıǵın súwretlewde “*aq siyne*”, “*aq júzi*” sózleri ónimli qollanıladı. Meniń ózim erke bolsam, Qız jamlanǵan kópe bolsam, Kórpedeǵi búrge bolsam, *Aq siyneńde jatpas pa edim* [2:98]. *Aq siyne-kóksi, kókirek, tóstiń ústi mánilerin beredi. Aq mańlay lekseması mańlayı jazıq, mańlayı appaq minsiz, sup-sulıw, hesh jeriniń mini joq mánisin bildirip, qızlardıń sulıwlıǵın táriyiplewde qollanıladı. Qızlardıń ishinde kóp otırıp qalǵanı da, jap-jas nawshelei de tawıstay sup-sulıw, júzimniń suwınday qıpsha bel, aq mańlayı da bar* [5:97]. Qızlardıń sulıw kelbetin súwretlewde *aq tamaq* lekseması da ushırasadı. Mánisi- juqa, páreńi, júzinen kún kórinetuǵın kelinshek [11:78]. *Shashı hasil jupqa dodaq, Beli bir qısım aq tamaq, Uzun boylı hám keń qushaq, Peri kibi bolǵan eken* [2:47].

“Aq bilek” sózi erte dáwirde xannıń xanzada qızlarına, názik ayımlarǵa qarata ayıtılsa, házirgi dáwirde bul sóz óz mánisin joǵaltıp, xalqımız arasında unamsız mánide yaǵnıy, erinshek, qos jaqqas, qolın suwıq suwǵa urmaytuǵın názikayım mánisinde qollanıladı [13:126].

9. Balalardı, nárestelerdi erkeletiwde “*appaǵım*” lekseması qollanıladı. Bunda tiykarǵı túsinik aq reńi bolıp, oǵan kelbetliktiń arttırıw dárejesi qosımtası qosılıwı menen jasaladı. Bul sóz bazıda “apaq” formasında da erkeletiw mánisinde qollanıladı.

Demek, aq kelbetligi awıspalı mánide gózzallıq, shańaraq, hadallıq, páklik, niyet etiw, razı qılıw mánilerin bildiriwde qollanılanıǵın kórdik. Bulardıń bári jaqsılıq konceptiniń periferiyalıq maydanına kiriwshi túsinikler sanaladı.

Biraqta aq reńi unamlı mánisti bildiriw menen birge unamsız mánilerdi qorqaqlıq, kesellik, táslim bolıw, qartayıw, ólim, máskünemlik mánilerin bildiredi. Máselen, bir nárseden qorqsa júzi aǵarıp ketiwi, betiniń qanı joq

bolıp aǵarıwı-kesellikti, urısta aq bayraq kóteriw táslim bolıw mánisin ańlatıp keledi. Sonday-aq, ólim reńi de aq reńde beriledi.

1. Kórkem fantastikalıq shıǵarmalarda árwaqlardıń, ruwxlardıń reńi aq reńde beriledi. Máselen: *Xanzadanıń pák ruwxı shırlap kelip, ózin ortaǵa ura berdi. Ol saǵan kórinbes edi, maǵan kóriner edi ap-anıq bolıp. Oylamaǵan jerde appaq lipasta kirip keler edi ol* [5:586].

2. Ólimge baylanıslı aq reńniń jáne bir qollanılıw jaǵdayınıń biri bul kepin reńi. Bul shıǵarmalar tilinde tómendegishe beriledi: *Áliy biydey aǵańdı, Aq juwıp, ariw kepinlep, Jaylastırıp qoyıń dep, Dárwazaǵa qoyadı* [10:124]. “*Adamlardıń kepini aq bolatuǵın edi, buniki nege qara*”, *Ótemurat usını qıyalınan bir ótkerdi de, Embergen qotırǵa qasınan jay berdi* [5:11]. Aq kiyim kiyiw xalıq arasında haji saparına barganda da kiyiledi. Bunda birinshiden, quyash nurın qaytarıwshı sıpatında aq kiyilse, ekinshiden haj saparına mas kiyim sıpatında qaraladı. *Ushqanı da hesh gáp, buniń appaq kiyimde qásiyetli qara tastı aylanıp júrgenin ya saparǵa ketip baratırǵanın birew bildirmey súwretke túsirip alsa neshshe pullıq kisi boladı. Awıl bette birli-jarım... “Men dinnen bezdim” dep gazetaǵa maqala berip atırǵanda, ilim doktorı haji bolıp qaytsa...* [5:156].

3. Qartayıw simvolı sıpatında aq reńi ónimli qollanıladı. *Aq shashlı, sarı tisli bolǵaysań! Qatarıńnıń aldı bolǵaysań! [9:539]. Óleriniń shaǵında, saqalınıń aǵında, úni tarǵıl, saqalı buwrıl bolǵanda, tórinen góri juwıq masayıq qoymay julaptı, botaday bozlap júrgende, Quday berip bir ullı, bir qızlı boladı* [10:119]. *Buwrıl- bul gúmis reń* [11:243]. Shash, saqal, murt aǵarıwın tilde buwrıl sózi menen ónimli beriledi. Sonday-aq, aq lekseması saqal sózi menen dizbeklesip jası úlken, kátquda, tórelik etiwge jetisken insan mánisin de bildirip keledi. Máselen, *Bul jerde tek Membetniyaz iyshan, Seytnazar hám Saypnazar molla menen Qunnazar aqsaaqal tórtewi qaldı* [5:93].

4. Kesellikke baylanıslı da aq reńi qollanıladı: *Kózińdi aq basqır!* [9:549] *Kózine aq túsiw qáwipi bar edi, jawırında da tırtıq bar shıǵar, sebebi bomba túskende oskolka jırıp ketken edi* [12:190]. Kórkem shıǵarmalar tilinde aqlı formasında da qollanıladı. *Berdaq aytar daǵlı ekenin, Zalımlarǵa baǵlı ekenin, Bir kóziniń aqlı ekenin, Ğarip-qáserge pana ber* [2:113]. Bul kesellik xalıq tilinde kóziniń gúli bar dep te aytıladı. Teridegi vitiligo keselligin de xalıq tilinde *aq daq* delinedi.

5. Araq-sharaptı xalıq tilinde “aq suw”, “aq shay”, “aq” leksemaları menen de qollanılıw halatları bar. *Aq ishesiz be, vino ishesiz be?-dedim oǵan hám izinshe qosıp qoydım. - Men ózim vino ishetin bolǵan soń vino da alıp shıqqan edim* [5:54].

6. Ayıplı etip, gúnákar etip, qorqıtıp basqa jurtqa kóshirip jiberiwde *aq úyli etiw* frazeologizmi qollanıladı. *Qorıqsın dep aq úyli etti, qaytpadı wáji tań keldi* [2:56]. Bul da kórinip turǵanıday jaman is-háreketti jazalawdıń bir túri dep qarasaq, biziń úyrenip atırǵan jaqsılıq hám jamanlıq konceptiniń elementleri seziledi.

7. Tarıǵıw, jetispewshilik mánisin beriwshe “kesesi aǵarmaw” frazeologizmi qollanıladı. Bul “kósewi kógermew” frazeologizmi menen sinonim bolıp keledi. Bul qaraqalpaq folklorında ǵargıslar bóliminde kóp ushıraydı. *Keseń aǵarmaǵır! Kósewiń kógermegir! Awzıń aqqa jarımaǵır!* [9:552].

Tilshi N.Mospanova jamanlıq koncepti subyadroliq zonası qatarına máskünemlik, kesellik, májbúrlaw, qorqıtıw, jarlılıq, ólim, qartayıw t.b.lardı kirgizedi [4:81]. Biz joqarıda mine usı atalğan túsınıklarde aq reńinde awıspalı mánide beriliwin analizledik. Demek, aq reńi tek ğana unamlı túsınıklarde ğana ańlatıp qoymastan, unamsız mánili túsınıklarde de ańlatadı eken.

Belgili tilshi ilimpaz A.Bekbergenov óziniń “Qara sóziniń mánisleri haqqında” dep atalğan maqalasında “Reńdi bildiriwshi sózlerdiń ishinde, ásirese aq hám qara sózleriniń atqaratuǵın mánileri kóp ekenligin, bul sózler dáslep belgili bir reńdi ańlatıp, sońın ala olar abstrakt oylawdıń rawajlanıwı nátiyjesinde basqa da mánilerdi bildire baslaǵanlıǵın aytadı [1:55]. Tilshi M.Xrojiddinova “Ózbek tilinde reń-tústi bildiriwshi sózler konnotaciyası” miynetinde qara reńi haqqında sóz etip, reńdi bildiriwshi sózler túrli pragmatikalıq maqsetlerde qollanıwı nátiyjesinde unamsız mánini bildirip, awızeki sóylewde konnotativlik mánini bildirip keletuǵınlıǵın, olardıń unamsız mánisi metaforalıq, frazeologiyalıq birlikler járdeminde júzege kelip, ásirese *qara* sózi arqalı júzege shıǵıwın aytadı hám bul sóz awızeki sóylewde ekspressivlik, emocionallıq hám bahalaw ottenkaların beriw menen birge subyektıń shaxs sıpatında minez-qulqın bildiriwde, onıń xarakterindegi kemshiliklerdi tolıǵı menen ashıp beriwge xızmet qıladı dep kórsetedi [13:22].

Haqıyqatında da, ózbek tilinde de, qaraqalpaq tilinde de insanniń unamsız is-háreketleri, minez-qulqı, jamanlıq isleri, unamsız hádiyseler qara reńi menen beriledi.

1. Tilimizde qara reńi ólimdi, qazanı bildiriwde de qollanıladı. *Asqanıń qara asıńa buyırǵay!* [9:548] Bunda qara ası aza mánisinde qollanılgan.

2. Qara reń aza reńi dep te qaraladı. Jaqın insanı dúnyadan ótkende qara reńli kiyim kiyilgen. *Qashan keler degende, Jılında keler degeysen, Ol jılında kelmese, Qarındasım Qarlıǵashtıń, Qara shashın jıydırsın, Ústine qara kiydirsin* [10:237].

3. Tilimizde “qara mańlay”, “qaralı” dizbekleri áwmeti júrispegen, baxıtsız mánilerin bildiredi. *Atamurat qara mańlay da muǵallaq atıp ólip qala qoydı, bolmasa túbinde bir esaplasarman dep júz edim* [5:216]. Qara mańlay epitetniń mańlayı qara variantı da ushırasadı. Qaralı lekseması adamlarǵa qarata, waqıyalarǵa qarata ayılǵanda baxıtsızlıq mánisin de beredi. *Qaralı bolǵır!* [9:551]. *Jumısshı batalonǵa ketken jezdesinen de “shaxtıda qaytıw boldı” degen qaralı xabar kelgen eken* [5:60] *Nege meniń Ámetjanımnan qaralı xabar ákeleseń! Hámmeniń balası*

aman ba?! Seniń balań aman ba?! Nege meniń balam óledi? [5:307] *Olar balalarınan xat keliwin kútse de, xat ornına qaralı qaǵaz kelip qalıwınan qorıqtı. Urıstıń úshinshi jılı baslaǵanda Qayıpbektıń balası Nurlıbaydan qara qaǵaz keldi “Erteń barıp jeńip qaytıadı” degeli beri aradan mine úsh jıl ótti. Ele qaytatıuǵın balalar joq. Qayta izli-izinen qaralı qaǵaz kelip, kem-kem úmit otın sóndirip baratırǵanday* [5:308]. *Aytımbet aǵanıń taǵı bir balasınan qara xat keldi* [5:325] Demek, joqarıdaǵı misallardan kóringenindey ekinshi jer júzlik urıs jıllarında erlerdiń ólimi haqqındaǵı xabar *qaralı qaǵaz, qara xat, qaralı xat, qaralı xabar, qara qaǵaz* leksemaları ólim haqqındaǵı xabar mánisin ańlatıp turǵanlıǵın kóremiz.

4. Sonday-aq, “qara kún” epitetti birikpesi unamsız konnotaciya payda etedi. Umitpa *qara kúnlerdi*, Biymáwrit solǵan güllerdi. — Qudańnıń ózi tesep beredi. Óytip ne basıńa *qara kún!* [5:513]. Bul birikpede epitet hám metafora bir-birine sińisip, bul qara kún túsiniğinde ayrılıq, joǵaltıw, joqshılıq, mashqala, baxıtsızlıq sıyaqlı ómirdegi hádiyseler de túsiniledi.

5. Tilimizde “qarası juǵıw” frazeologizmi bar bolıp, jaman insańa dos tutınsań, jaqın bolsań bir kún bolmasa bir kúni zıyanı tiyetuǵınlıǵın, jamanlıǵı tiyetuǵınlıǵın bildiriwde usı frazeologizm qollanıladı. *Jamannan qash, awlaqqa ket, Qarası juǵar* aqıbet [2:39].

6. Awızeki sóylewde duyım jurta masqara bolıw, shermende bolıw halatların qara bet bolıw, júzi qara bolıw, qara kúye jaǵıw frazeologizmleri menen beriledi. *Bizlerdiń júzi qarashılıǵımızdı kórgen ol birden pistoletin shıǵardı. Oraqbay jalınıp keyin báse berdi* [5:183] *Mereke-meyliske bara almay qalasań! Júzi qara bolasań! Hámme saǵan barmaǵın shoshayıtıp kúledi* [5:257] *Bulardıń bári durıs-nadurılıǵı jetik tekserilmesten gazetalarda shıǵıp turdı. Sebebi, ol jerde otırǵanlardıń da kóbisi sizdiń qara kúyege bilǵanǵanıńızdan mápdar edi...* [5:580] Bul sıyaqlı unamsız mánini kóbinese ğarǵıslarda ushırasadı. *Qarabet bolǵır! Júzi qara bolǵır! Qızıńnıń baxtı qara bolǵay!* [9:546] Ēarǵıslardıń ulıwma funkciional jónelisi sózler arqalı insan ruwxıyatında sáwlelenetuǵın qandayda bir jaman hádiyseni bildiriw bolıp, olarda salamatlıqqa, baxıtqa, isi júrispewge degen qorqıw sińdiriledi.

Juwmaq. Solay etip, qaraqalpaq tilinde reńdi bildiriwshi aq hám qara leksemaları hám unamlı, hám unamsız ottenkaǵa iye bolǵan konnotativ mánili birlikler quramında kelip, pikirdiń tásirshenligin támiyinlewge xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Бекбергенов А. Қара сөзиниң мәнислери ҳаққында. // «Вестник каракалпакского филиала АН Узбекистана» 1969, №4.
2. Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
3. Дэлгэрма Г. Концепты "добро/зло" в произведениях И.С.Тургенева на фоне монгольского языкового сознания: автореферат... канд. фил. наук : -М.: 2008.
4. Моспанова Н.Ю. Концептуальная оппозиция "Добро-Зло" в фольклорной языковой картине мира : На материале русских народных сказок : дис. ... канд. Фил. Наук. – Брянск: 2005. – С. 205.
5. Нызанов М. Таңдамалы шығармалары. Т.VI. –Нөкис: «Билим», 2017.
6. Санкибаева Р. Қарақалпақ тилиндеги ақ хәм қара сөзлериниң мәнилери хәм қолланылыўы. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 2020.
7. Содикова М. Қора сўзи ва унинг маънолари. Тилшунослик масалалари. –Тошкент: 1960.
8. Қарақалпақ фолклоры. VII т. –Нөкис: «Қарақалпақстан».1981.
9. Қарақалпақ фолклоры, 77-87 т. –Нөкис: «Илим» 2014.
10. Қарақалпақ фолклоры, 14-26 т. –Нөкис: «Илим» 2014.
11. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.

12. Қайыпбергенов Т. Повестьлер. –Нөкис: «Билим», 2018.

13. Қудайбергенов М., Зайрова Қ. Алпамыс дәстанында «ақ» лексемасының символлық мәніде қолланылуы. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети // Хабаршысы, 2018, № 4.

14. Xrojiddinova M. O'zbek tilida rang-tus bildiruvchi so'zlar konnotatsiyasi. Avtoref.dis. ...falsafa.(PhD) fil.fan. - Qo'qon. 2023.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ тилида оқ ва қора рангларининг ҳам иjobий, ҳам салбий ottenkага ега бо'лган коннотатив ма'ноли birliklar tarkibida ishtirok etishi, nutqning ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qilishi haqida mulohazalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены комментарии об участии черного и белого цветов в каракалпакском языке в составе коннотативных смысловых единиц, имеющих как положительные, так и отрицательные оттенки, которые служат обеспечению эффективности речи.

SUMMARY. The article provides comments on the participation of black and white colors in the Karakalpak language in the composition of connotative semantic units that have both positive and negative connotation, which serve to ensure the effectiveness of speech.

QARAQALPAQ HÁM ÓZBEK TILLERINDEGI FITONIMLERDÍŇ LEKSIKALIQ-SEMANTIKALIQ ANALIZI

N.B.Dauletbaeva – *assistant oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: fitonimlar, leksik-semantik tahlil, qoraqalpoq tili, o'zbek tili, chog'ishtirma taxlil, etimologiya, madaniy kontekst, turkiy tillar, o'simlik nomlari.

Ключевые слова: фитонимы, лексико-семантический анализ, каракалпакский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, этимология, культурный контекст, тюркские языки, названия растений.

Key words: phytonyms, lexico-semantic analysis, Karakalpak language, Uzbek language, comparative analysis, etymology, cultural context, Turkic languages, plant names.

Kirisiw. Til millettiń mádeniy hám tariyxıy miyrasın sáwlelendiriwshi áhmiyetli faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Hár bir tildiń sózlik quramında ósimlik atamaları – fitonimler áhmiyetli orın iyeleydi. Fitonimler tek biologiýalıq birliklerdi bildiriw jaǵınan ǵana emes, al xalıqtıń turmıs tárizin, úrp-ádetlerin hám dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiriw jaǵınan da úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq hám ózbek tilleri bir túpten rawajlangan túrkiy tiller bolıp, olardıń fitonimler sisteması ózine tán leksikalıq hám semantikalıq ózgesheliklerge iye [3:3-16].

Usı izertlewdiń tiykarǵı maqseti – qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdi leksikalıq hám semantikalıq jaqtan tallaw, olardıń ulıwmalıq hám ayırmashılıqların anıqlaw bolıp tabıladı. Izertlew procesinde fitonimlerdiń payda bolıw principleri, olardıń semantikalıq toparlarǵa ajratılıwı hám etimologiyalıq ózgeshelikleri úyreniledi.

Metodologiya. Til bilimi izertlewlerinde fitonimlerdi úyreniw túrli usıllarǵa tiykarlanadı. Bul proceste fitonimlerdiń sózlik mánisi, kelip shıǵıwı, hár qıylı kontekstlerde qollanıluwı hám mádeniy áhmiyeti analizlenedi. Bul izertlewde bir neshe tiykarǵı metodlardan paydalanıldı.

Birinshi gezekte, leksika-semantikalıq tallaw usılı qollanıldı. Bul usıl járdeminde fitonimlerdiń sózlik mánisi anıqlanıw, olardıń semantikalıq toparlarǵa ajratılıwı ámelge asırıldı. Hár bir ósimlik atamasınıń qanday mánige iye bolatıwın, olardıń kóp mániliklik (polisemiya), sinonimiya hám antonimiya qubılısları menen baylanıslılıǵı úyrenildi. Máselen, ózbek tilindegi «kavrak» hám «yantoq» sózleri túrli mánilerge iye bolıp, geyde metaforalıq mániste de qollanıladı. Bul bolsa fitonimlerdiń semantikalıq analizin jáne de qızıqlı etedi.

Bunnan tisqari, salıstırmalı-tariyxıy tallaw arqalı qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdiń óz ara uqsas hám ayırmashılıq tárepleri salıstırıldı. Hár eki tilde ushırasatıwın ulıwma fitonimler, olardıń ayılıwı hám jazılıw formalarındaǵı ayırmashılıqlar anıqlandı. Máselen, qaraqalpaq tilinde «qamıs» dep atalatuǵın ósimlik ózbek tilinde

«qamış» formasında ushırasadı. Sonday-aq, ayırım fitonimler tek bir tilde qollanıluwı múmkin, bul bolsa hár bir tildiń ózine tán leksikalıq qatlamların qalıplestiredi.

Fitonimlerdiń kelip shıǵıwın anıqlaw ushın etimologiyalıq tallaw usılınan paydalanıldı. Kóplegen fitonimler áyyemgi túrkiy túbirge iye bolıp, ayırımları bolsa arab, parsı hám rus tillerinen alınǵan. Máselen, «anar» sózi parsı tilinen kirgen bolsa, «chay» sózi qıtay tilinen ózlesken. Bul tallaw arqalı fitonimlerdiń qalıplesiw tariyxı hám olardıń túrli mádeniyatlar tásirinde ózgeriwı kórip shıǵıldı.

Fitonimlerdiń qollanıluw jıyiligin anıqlaw maqsetinde statistikalıq tallaw ótkerildi. Fitonimlerdiń sózliklerdegi úlesi, hár qıylı aymaqlardaǵı qollanıluw jıyiligi hám olardıń xalıq arasında qanshelli keń tarqalǵanlıǵı esapqa alındı. Bul izertlew arqalı qaysı fitonimler eń kóp qollanılatuǵanlıǵı hám qaysıları az ushırasatuǵanlıǵı anıqlandı.

Fitonimler tek ǵana ilimiy tilde emes, al xalıq awızeki dóretiwshiliginde de áhmiyetli orın iyeleydi. Sol sebepli, izertlew dawamında etnolingvistikalıq tallaw usılı qollanıldı. Fitonimlerdiń xalıq naqıl-maqalları, jumbaqlar, ertekler hám ápsanalardaǵı sáwleleniwı úyrenildi. Máselen, ózbek tilindegi «Bir kunlik chuchmoma – mın kunlik darman» maqalında «chuchmoma» dárilik ósimlik sıpatında tilge alınadı. Bul bolsa fitonimlerdiń xalıq turmısındaǵı áhmiyetin ashıp beredi.

Barlıq izertlew usıllarınıń nátiyjesinde qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi fitonimlerdiń leksika-semantikalıq sisteması tereń tallandı. Bul izertlew sonı kórsetedi, fitonimler tek biologiyalıq birlik sıpatında ǵana emes, al xalıq oy-pikiriniń, tariyxıy tájiriýbeniń hám mádeniy miyrastıń ajralmas bólegi sıpatında da áhmiyetli. Fitonimlerdiń qalıplesiwı hám rawajlanıwı arqalı xalıqtıń tábiyatqa bolǵan múnásibetin, onıń mádeniy hám lingvistikalıq ózgesheliklerin anıqlaw múmkin.

Izertlew nátiýjeleri. Izertlew nátiýjeleri sonı kórsetedi, fitonimler qaraqalpaq hám ózbek tillerinde hár qıylı leksikalıq ózgesheliklerge iye. Olardıń ayırımları óz ara